

FIGYELŐ

Felekezetek a végvidéken. A román reformáció egyház- és eszmetörténeti tanulságai.* (Nagy Levente könyvéről¹). Jelen ismertetés egy hosszú kutatómunka lezárásaként, eredetileg akadémiai doktori értekezésnek készült monográfiának a szokásosnál részletesebb, elsősorban a délkelet-európai egyháztörténeti kontextusra figyelő bemutatását tűzi ki célul. A könyv szerzője Nagy Levente, az ELTE Román Filológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a magyar irodalom- és művelődéstörténet, illetve a magyar–román szellemi érintkezések történetének ismert és elismert kutatója. Munkásságának egyik fontos szelete az Erdélyi Fejedelemség román kultúrtörténetének sokat vizsgált, ugyanakkor ellentmondásosan megítélt és sok tekintetben enigmatikus jelensége, a román reformáció története, illetve annak egy új szempontú, úgynevezett kulturális transzferjelenségként történő értelmezése. A szerző a témáról az elmúlt években számos tanulmányt tett közzé, illetve egy önálló kötetet is publikált.² Az itt ismertetett könyv ezeknek az eredményeknek a kibővített, több esetben újragondolt és monográfiává érlelt korpusza. A munka kiemelkedő erénye, hogy hosszú évtizedek hallgatása után mutat be a magyar olvasóközönség számára egy magyarországi, de nem magyar nyelvű vallási-kulturális jelenséget, amelynek Romániában megjelent, román nyelvű szakirodalma a magyar szakemberek túlnyomó többsége számára hozzáférhetetlen. Ugyanakkor a szintetizáló jelleg mellett a sokéves forráskutatás eredményei is beépülnek a monográfiába, tehát a szerző nemcsak összefoglalja a román reformáció történetét, hanem saját kutatásai alapján, a román tudományosság számára is releváns módon tovább építi az arról alkotott képet.

A kötet lényegében kronologikus rendben tárgyalja a román reformáció történetét, a forrásviszonyok miatt nagy hangsúllyal az irodalmi művekre és azok tanulságaira. A Bevezetésben rövid, de annál fontosabb áttekintést nyújt a román reformáció historiográfiájáról (9–19). A szerzők és művek bemutatása során kiemeli, hogy a románok közötti reformáció magyar és román értelmezése a régebbi kutatásokban markánsan különbözött egymástól: a magyarok a kulturális missziót, a románok pedig a magyarok részéről elszenvedett üldöztetést hangsúlyozták. Az elmúlt évtizedek kutatástörténeti mérlege is nagyon ellentmondásos. A román szakirodalom kitüntetett figyelemmel vizsgálta tovább a kérdést, és a szerzők egy része meghaladta a korábbi egyoldalú szemléletmódot, míg más kutatóknál (adott esetben vezető történészeknél is) tovább él a leegyszerűsítő, mártírológikus szemléletmód. A magyar kutatás viszont 1945 után alig foglalkozott a témával, lényegében csak Sipos Gábor és Ősz Sándor Előd munkáit vehetjük számba,³ mint Nagy Levente monográfiája

* A tanulmány megírását az NKFIH K-129236 azonosító számú, *Kereszténység és Iszlám. Keresztesháború és együttélés válaszüjtán a 16–17. században* című kutatási projektje támogatta.

¹ NAGY Levente, *A román reformáció. Egy 16–17. századi magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség*, Bp., Ráció Kiadó, 2020. 424 p.

² NAGY Levente, *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül*, Bp., ELTE Eötvös, 2013.

³ Legfontosabb vonatkozó írásaikat elősorolja: NAGY 2020, i. m. 392, 398.

közvetlen előzményeit. Az erdélyi magyar református egyháztörténetírás nagy egyéniségei közül a szerző Juhász István munkásságát tekinti a legfontosabb kiindulópontjának – meglátásom szerint is nagyon helyesen. Juhász a románok reformációját tárgyaló, mindmáig alapvető munkának számító monográfiája 1940-ben jelent meg.⁴ 1945 után ugyan ezzel a kérdéssel – egy tanulmányát leszámítva⁵ – nem foglalkozott, viszont pontosan ő volt az, aki későbbi írásaiban, korát sok tekintetben megelőzve, nagyon hangsúlyosan hívta fel a figyelmet a felekezetek kialakulását megelőző és az azt követő korszakok és jelenségek pontos elhatárolásának szükségességére.⁶ Egyháztörténeti szempontból tehát Juhász István Nagy Levente módszertani kiindulópontjának, legfontosabb előzményének tekinthető.⁷

A historiográfiai bevezető explicit módon ugyan nem említi, de a kérdéssel foglalkozó román szakirodalmat még egy sajátos, a forrásviszonyokból viszont egyenesen következő törésvonal jellemzi. A román ortodoxok közötti reformáció forrásanyaga ugyanis, akárcsak az ortodox egyházakra vonatkozó belső dokumentáció mindenütt ebben a korban, a nyugati keresztény egyházakéhoz képest rendkívül szegényes. Lényegében egy szóbeliségre épülő kultúráról beszélhetünk, amelynek a 18. századig praktikusan nincsen hivatali írásbelisége, történetírói vagy ún. én-dokumentumok is minimális mennyiségben maradtak ránk. Esetünkben éppen a református, vagyis a magyar fél részéről kiadmányozott iratok jelentenek némi fogódzót, de ezek száma sem igazán nagy. Ezekkel a sajátosan hiányos forrásviszonyokkal is indokolható a szerző egyébként szokatlan eljárása, miszerint a felhasznált kiadatlan levéltári dokumentumokat (és nemcsak a kéziratok köteteket) tételesen felsorolja a bibliográfiában (364–367). A belső forrásokat, akárcsak más ortodox egyházaknál, leginkább a kéziratot, majd kisebb számban kiadott nyomtatott liturgikus művek és szentírási könyvek fordításai, illetve esetünkben (hiszen református misszióról van szó) katekizmus-fordítások jelentik. Ezeknek a forrásoknak a tudományos feldolgozása viszont elsősorban nem történelmi, hanem filológusi képzettséget és módszereket igényel. Így aztán a vonatkozó román szakirodalom két, markánsan szétváló részre oszlik: a román nyelv és irodalmi műveltség formálódása szempontjából jelentős fordításirodalom filológiai elemzésére, illetve a nemzeti szempontból alapvetően mégiscsak negatív értékelt reformációs missziós törekvések történetírói bemutatására. Az eltérő értéktétele mellett ez a diszciplináris megoszlás színvonalában is erőteljesen nivellálódik: a kitűnő filológiai teljesítmények mellé odatehetjük a kifejezetten nacionalista irányultságú, összeesküvés-elméletekre hajazó, olykor történelemhamisításoktól sem visszariadó, és néhány mai szerzőt (például Ana Dumitran⁸ és Ovidiu Olar⁹) leszámítva kifejezetten alacsony színvonalú tör-

⁴ JUHÁSZ István, *Reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, Református Theologia, 1940.

⁵ JUHÁSZ István, *Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 4–5(1984–1985), 9–27.

⁶ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem, Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 1996 (Dolgozatok a Református Teológiai Tudomány Köréből, Új Sorozat, 2).

⁷ Érdemes lett volna Révész Imre 1938-ban (tehát a Juhász monográfiája előtt két évvel korábban) megjelent üttörő, a korabeli magyar egyháztörténet kultúrmissziós felfogását jól jellemző és részben Juhász szemléletét befolyásoló áttekintésének magyar kiadását is idézni: RÉVEZS Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, Debreceni Székely Társaság, 1938 (Erdélyi Füzetek, 2).

⁸ DUMITRAN, Ana, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității profesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamiae Napocae – Cristian Matos, 2004.

⁹ OLAR, Ovidiu Victor, *La boutique de Théophile. Les relations du patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris (1570–1638) avec la Réforme*, Paris, Centre d'études byzantines, néo-hellé-

ténetírói termést.¹⁰ A román historikusok szemléletmódját nagyrészt az európai, elősorban olasz kutatók (leginkább az igen termékeny és népszerű Cesare Alzati¹¹) is átvették, vagyis a nemzetközi történetírói diskurzus a két érintett nemzeti historiográfia közül (ebben az esetben is) a román mártírológikus szemléletmódot tette magáévá. Ez a dichotómia Nagy Levente munkamódszerét és tárgyalási módját is nagyban meghatározza. Míg egyrészt jelentős mértékben épít a román filológusok eredményeire, addig a művön végigvonul a merőben ahistorikus, sokszor egészen mókás (vagy inkább riasztó) történeti konstrukciókkal való hadakozás; olykor szinte minden oldalra jut egy téveszme cáfolata.

A monográfia módszertani kereteit az 1980-as években kidolgozott felekezetszervezési és konfesszionalizációs elmélet jelenti. A Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling német történészek által megalkotott értelmezési paradigma, némi késlekedéssel ugyan, óriási nemzetközi karriert futott be, bár az egyes országok és nyelvtérfélek különböző mértékben recipiálták a tanulságait.¹² A 2000-es évek elejétől többen megkísérelték az elméletet Magyarország és Erdély felekezeti viszonyaira alkalmazni, talán nem is teljesen sikertelenül.¹³ Valamennyi szerző megegyezett abban, hogy a mono- vagy bikonfesszionális német fejedelemségekkel szemben az egykori Magyar Királyság területén létrejött államalakulatokban nem a konfesszionalizáció erősen etatista, mondjuk úgy: a maga teljességében megvalósult változatát kell keresnünk, hanem sokkal inkább a hasonló kihívások, modernizációs kényszerek mentén szerveződő felekezetek párhuzamos valóságait érdemes vizsgálni. Lényegében ebben az irányban halad Nagy Levente is, némi távolságot tartva Krista Zach *Grup-*

nique et sud-est européenne – EHESS, 2019 (Autour de Byzance, 6). Nagy Levente még Olar kéziratosszertációját használta.

¹⁰ Az államilag támogatott primitív nacionalizmusra és alacsony színvonalú történetírói teljesítményre jó példát jelentenek Ioan-Aurel Popnak, a Román Akadémia elnökének vonatkozó írásai, amelyeket Nagy Levente számtalan esetben cáfol a könyvében. Ezek felsorolása: NAGY 2020, i. m. 395–396.

¹¹ Az olasz egyháztörténész román történelemmel kapcsolatos írásainak vezérgondolata, hogy a nyugati latin kultúrából származó és a nyelvével szintén ehhez a kultúrkörhöz tartozó, de a keleti kereszténység és a bizánci intézményrendszer részévé vált román nép hivatása a nyugati és keleti keresztény kultúrák közötti közvetítés. Legnagyobb hatású, olasz nyelvű kötetei a kora újkori román egyháztörténelemről: ALZATI, Cesare, *Terra romana tra oriente e occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, Jaca Book, 1981 (Di fronte e attraverso, 82); Uő, *Lo spazio romeno tra frontiera e integrazione in età medioevale e moderna*, Pisa, Gism–Edizioni ETS, 2001 (Piccola Biblioteca Gism, 16).

¹² Ennek a recepciónak a történetére legújabbban maga az elmélet egyik kidolgozója, Wolfgang Reinhard reflektált egy budapesti előadásában: REINHARD, Wolfgang, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában, A tudományos diskurzus fejleményei*, ford. Forgó András, szerk. Tusor Péter, Bp., MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2017 (Collectanea Studiorum et Textuum, III/1).

¹³ A magyarországi recepció történetére és lehetőségeire lásd: KÁRMÁN Gábor, *A konfesszionalizáció hasznáról és káráról, Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2011. évi, győri konferenciájának kötete*, Bp., Hajnal István Kör, 2013 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25) 27–40; MOLNÁR Antal, *Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció? = Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5, I, Tanulmányok*, szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2019, 14–25.

penkonfessionalisierung-modelljétől,¹⁴ inkább Balázs Mihály¹⁵ és részben (ha jól értem) Ana Dumitran árnyaltabb látásmódjához és elemzéséhez kapcsolódva. Ez a distancia leginkább az etnikum/nemzet és konfesszió párhuzamosságát hangsúlyozó tétellel kapcsolatban érhető tetten, amelyet a szerző az erdélyi példák alapján teljesen jogosan hangsúlyoz. Nagy Levente ettől a leegyszerűsítő identitáskonstrukciótól tovább lépve a román reformációt a nemzeti kultúrák között formálódó, köztes identitású kulturális jelenségként tárgyalja, a református egyház befolyása alá került román egyházat transzkulturális egyházszervezetként határozza meg. Meglátásom szerint ez a kutatói alapállás minden tekintetben érvényes és az értelmezést elősegítő elméleti kiindulópontot jelent az ismertetett kötet és a további kutatások számára.

Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a szerzőnek világosabban meg kellett volna határozni saját álláspontját a konfesszionalizáció-teória erdélyi és főleg az ortodox egyházra való alkalmazhatóságát illetően, hiszen ebben a tekintetben azért a vélemények több tekintetben eltérnek egymástól. Ehhez a tisztázáshoz minden bizonnyal hasznos lenne szélesebb mederben tájékozódni a szóban forgó elmélet újabb nemzetközi irodalmában. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a konfesszionalizáció-modell használhatóságáról széleskörű vita alakult ki a nyugat-európai történések között, így bizonyos értelemben ma már kisebb entuziazmussal alkalmazzák ezt a fogalomkészletet az európai kollégák, hanem arról is, hogy mindeközben, első látásra talán paradox módon, a teória megkezdte hódító útját a nyugati keresztény commonwealth-en kívül. Sorra jelentek meg tanulmányok, konferencia-kötetek, sőt monográfiák, amelyek az eredetileg a protestáns és római katolikus egyházak 16–17. századi fejlődésének értelmezésére megalkotott modellt, az alkotók által tudatosan hangsúlyozott korlátai ellenére, elkezdték alkalmazni az ortodox, zsidó és muszlim vallások kora újkori változásainak értelmezésére is.¹⁶ Ez a jelenség egyrészt nyilván a felkapott elméleti modellek (az abszolutizmustól a fiskális államig, a hadügyi forradalomtól a gender-teóriáig) gyakran bekövetkező, határok nélküli diffúzióját és ezzel együtt járó kiüresedését szemlélteti, másrészt viszont mégiscsak felhívja a figyelmet arra az általános intézményesülési dinamikára és az ezzel együtt járó modernizációs kényszerre, amely valamennyi vallási szervezetben érzékelhető a kora újkorban. Ezeknek a kutatásoknak és értelmezéseknek az ismerete hozzásegíthet ahhoz, hogy pontosabban meghatározzuk a konfesszionalizáció-teória alkalmazhatóságát a román reformációval kapcsolatban.

Ugyancsak a vizsgált jelenség értelmezési keretének, kontextusának szélesebb és biztosabb kijelölése érdekében célszerű lett volna egy bevezető fejezet formájában bemutatni az erdélyi román ortodox egyház késő középkori és kora újkori fejlődésének történetét, hierarchikus és függelmi viszonyainak változásait. Ezt mindenekelőtt azért látom szükségesnek, mert az ortodox egyház volt az az egyházi intézmény, amelyre a protestáns missziós kísérletek irányultak, tehát ezek hatását, eredményességét csak a megcélzott befogadó közeg alaposabb ismeretében tudjuk igazán értelmez-

¹⁴ A Nagy Levente által idézett tanulmányai mellett lásd még: ZACH, Krista, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen = Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Volker Leppin – Ulrich A. Wien, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa, 66) 57–70.

¹⁵ BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái, A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció = Uő, Hitújítás és egyházalapítás között, Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8) 15–32.

¹⁶ Ezekre a historiográfiai folyamatokra és a belőlük fakadó ellentmondásokra további irodalommal lásd: MOLNÁR, Antal, *Confessionalization on the Frontier; The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, Roma, Viella, 2019 (INTERADRIA. Culture dell'Adriatico, 22) 8–11.

ni. A kérdéssel foglalkozó magyar kutatók szinte kivétel nélkül erdélyi református egyháztörténészek vagy romanista filológusok voltak, ez a szempont tehát a korábbi magyar nyelvű írásokban is alig van jelen. Az egyetlen kivétel éppen az egyébként ortodox teológiai tanulmányokat is folytatott Juhász István, aki 80 évvel ezelőtti monográfiájában részletesebben kitér az ortodox egyházak fejlődési sajátosságaira,¹⁷ de ez nyilván nem pótolja a jelen kötetből hiányzó modern szemléletű összefoglalást. Másrészt pedig a magyar kutatásban a román ortodox egyház története nem számít lerágott csontnak, és a hazai egyháztörténészeink, nagyrészt nyelvi nehézségek miatt, még a román görögkatolikus egyháznál is kevésbé ismerik a román ortodoxiára vonatkozó új kutatási eredményeket. Egy ilyen témájú, akár a legkorszerűbb összefoglalásokra (mint pl. Mircea Păcurariu két kiadásban is megjelent szintézise¹⁸) támaszkodó rövid összefoglalás fontos támpont lehetne a magyar kollégák számára.

A könyv első nagyobb egysége az erdélyi reformáció és a román ortodoxok 16. századi kapcsolatait tárgyalja (23–102). Már ebben a fejezetben is érzékeli az olvasó a legnagyobb kutatási nehézséget: a románok és a reformáció kapcsolatáról megőrzött, elszórt és összefüggéstelen adatszilánkokból, illetve általában megfelelő történeti kontextusra és háttérre utaló adatok nélkül ránk maradt könyvek egymásutánjából kellene valamilyen értelmes történetet összerakni. Teljesen természetes tehát, hogy – miként ilyen esetekben szinte mindig – elszabadul a fantázia, megfogannak a valószínűtlenebbnél valószínűtlenebb ötletek, amelyek általában kiszolgálják az aktuális (esetünkben román) nemzetpolitikai elvárásokat. A szerző becsülettel gyomlálja ezeket az eltévelyedéseket, rámutat az olykor teljesen nyilvánvaló hamisításokra, részleteiben és összességében kiegyensúlyozott képet és megbízható vezérfonalat nyújt azokról a momentumokról és forrásokokról, amelyek alapján a románokat érintő erdélyi egyházpolitikáról beszélhetünk. Sorra veszi a korábbi irodalomból is ismert kapcsolódási pontokat, bemutatja az olykor homlokegyenest eltérő értelmezési lehetőségeket, és mindig kialakítja saját álláspontját az adott forrással, eseménnyel kapcsolatban.

A reformáció és az ortodoxia közötti korai érintkezésekkel kapcsolatban (Georg Stoltz hunyadi várnagy állítólagos szimpátiája a „román hit” iránt, Szapolyai román írnoka áthoszi levélváltása) joggal hűti le a nagyra tekintő víziókat. A 16. század derekának reformatori tájékozódása mögött a szerző rámutat arra a nagy, Wittenberghez, Urachhoz és Tübingenhez kötődő reformatori programra, amely a keleti, különösen az Oszmán Birodalomban élő keresztények felé irányult, és amelynek egyik oldalhajtása volt a románok iránt tanúsított reformatori érdeklődés és az ennek következményeként megjelent könyvek, illetve politikai motivációjú lépések. Teljesen természetes, hogy ebben a szellemi környezetben egy olyan tág látókörű és a keleti világ határán működő reformátor, mint Johann Honterus, élénk érdeklődést tanúsított a keleti kereszténység iránt, és perspektivikusan szemlélte az esetleges evangelizáció lehetőségeit. Nagyon fontosnak érzem a szerző azon megállapítását, miszerint ezek a korai tájékozódások, ideértve még a csúfos véget ért Heraklidesz moldvai vajda működését is, nem jelentettek aktív reformatori programot a románság irányába. Mintaszerű Coresi diakónus könyvprogramjának bemutatása, a korábbi historiográfia „fantasztikus elképzeléseinek” kigyomlálása és a források beazonosítása (44–52).

A korai román (pl. szebeni) nyomtatványokkal kapcsolatban ugyanakkor érdemes lenne analógiaként bevonni a vizsgálatba az ortodoxok számára máshol (pl. Velencében, Cetinijében, Gorazdén, a mileševai kolostorban vagy Belgrádban) kiadott könyveket, ezeknek a történeti kontextusa

¹⁷ JUHÁSZ 1940, i. m. 105–124.

¹⁸ A mű a román nyelvű kiadások mellett németül is napvilágot látott: PĂCURARIU, Mircea, *Geschichte der Rumänischen Orthodoxe Kirche*, Erlangen, Oikonomia, 1994. A szerző megírta az erdélyi és partiumi román ortodoxia történetét is: PĂCURARIU, Mircea, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș pînă în 1918*, Cluj-Napoca, Ardealul, 1992. A kötet 2018-ban újra megjelent a déva-hunyadi ortodox püspökség kiadásában.

ugyanis hozzáegíthetne a sokszor bizonytalan és olykor kényszeresen reformátori háttérrel kereső értelmezések helyretételéhez. A balkáni ortodox egyházi közösségek nagy igénye a nyomtatott szentírási és liturgikus könyvek iránt a lelkipásztori küldetésen túl komoly üzleti lehetőséget jelentett a könyvkiadásra vállalkozó személyek számára. Nyilván ez a konjunktúra magyarázza, hogy a katolikus Velence a görög és örmény nyomdák mellett a szerb ortodox könyvkiadás központja lett.¹⁹ Ugyancsak nyilvánvaló üzleti érdek motiválta Trojan Gundulić raguzai kereskedő belgrádi nyomdaalapítását. A Raguzai Köztársaság intranszignens katolicizmusa ellenére Gundulić vállalkozása mögött nem katolikus prozelitizmus, esetleg unionizmus, hanem pusztán üzleti megfontolás állt.²⁰

A reformáció és a román ortodox egyház közötti első intézményes kapcsolatok János Zsigmond fejedelemsége idejére datálhatók. Nagy Levente, Juhász István véleményét követve, joggal hangsúlyozza, hogy az 1560-as években a fejedelem által kinevezett püspököket (Szentgyörgyi György, 1566; Tordasi Pál, 1569) nem tekinthetjük „református”, hanem legfeljebb „reformált” főpapoknak, hiszen a felekezetek, így a református is, még csak formálódóban voltak (80–88). A román egyházzal és papokkal kapcsolatos országgyűlési határozatok, zsinatok, püspöki rendelkezések és főleg a nyomtatványok (a kálvinista szellemű prédikációskötet és agenda) célja egyértelműen a nagyszámú erdélyi románság egyházi intézményeinek és hitéletének reformátori szellemben történő megújítása, illetve az erdélyi román egyházi hierarchia átstrukturálása volt, amelynek értelmében a fejedelem egy független püspökséggel rendelkező román egyházszerkezet kialakítására törekedett. Mindez a fejedelem általános egyházpolitikájának szerves része, logikus következménye volt, akár a hallás utáni hit lényegére rámutató és az ígehirdetés szabadságát kimondó híres tordai országgyűlési határozatra, akár az 1560-as évek második felében formálódott három püspökség (erdélyi szász, erdélyi magyar, partiumi szász) struktúrájára gondolunk, amelyek mellé tulajdonképpen szervesen illeszkedett negyedik egyházkormányzati egységként az erdélyi román püspökség is.²¹ Ennek előzményei lehettek Izabella királyné azon rendelkezései, amelyekkel 1557-ben Kristofort, 1559-ben pedig Szávát kinevezte az erdélyi görög rítusúak püspökének. Ez utóbbi talán Szentgyörgyi György kinevezése után is gyakorolt joghatóságot az erdélyi (nem román?) keleti rítusú hívek felett. Különösen izgalmas a reformáció peremvidékét jelentő román és ruszin művelődés kölcsönhatásainak kimutatása az Evangélium-magyarizát forrásvidékének vizsgálatában. A Melius-hatás a ruszin Nyagovai Posztillán keresztül, egy máramarosi fordítás révén érkezett a román reformációs irodalomba, ezt a kéziratot írták át Dél-Erdélyben és adta ki Coresi Brassóban (64–74).

Nagyon kiegyensúlyozott Báthory István egyházpolitikája román vonatkozásainak bemutatása is, ugyanis a szerző beilleszti a fejedelem egyházi stratégiájának egészébe a románokkal kapcsolatos intézkedéseit (89–92). Báthory valláspolitikájának lényege a meglehetősen zavaros erdélyi egyházi viszonyok között az intézményes konszolidáció elősegítése volt, ennek legjobb példája a szász felekezetszervezés elősegítése, amint azt Walter Dausch kitűnő tanulmányában bemutatta.²² En-

¹⁹ A legújabb összefoglalások: Божидар Вуковић и српска књига у Венецији, приредили Драгиша Бојовић – Александар Наумов, Ниш, Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, 2018; Венецијански издавачи српских књига 1519–1824. *Editori veneziani dei libri serbi 1519–1824*, приредио Владимир Анђелковић, Београд, Istituto Italiano di Cultura – Центар за истраживање дигиталне културе, 2019.

²⁰ FOTIĆ, Aleksandar, *Belgrade: a muslim and non-muslim cultural centre (sixteenth-seventeenth centuries)* = *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. by Antonis Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2005, 51–76, 66 (további irodalommal).

²¹ Ennek az egyházpolitikának a legjobb áttekintése: BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* = *Uő, Hitújítás és egyházalapítás között* i. m. 33–59.

²² DAUSCH, Walter, *Gegenreformation und protestantische Konfessionsbildung in Siebenbürgen zur Zeit Stephan Bathorys (1571–1584)* = *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Re-*

nek a valláspolitikai stratégiának a része, hogy lényegében Báthory alatt alakult ki az erdélyi ortodox egyházszervezet abban a formájában, ahogy majd a következő században működött: a gyulafehérvári érsek alá tartozott a révi és az algyógyi püspök, mindhárom a román papság választotta és a fejedelem erősítette meg. Emellett megmaradt a fejedelemség délnyugati szegletében a reformált püspökség is. Az ortodox püspökök moldvai vagy havasalföldi szerzetesek voltak, akik az ipeki vagy a konstantinápolyi pátriárkával szenteltették fel magukat. A szentelő pátriárka kiválasztásának én a szerzővel ellentétben nem tulajdonítanék politikai jelentőséget, pláne nem a fejedelem részéről, inkább a püspökjelölt egyházi hovatartozása, kapcsolatrendszere lehetett döntő az orientációban. Ezzel nemcsak az erdélyi román ortodox egyházszervezet szilárdult meg, hanem a román református püspökség is teljesen marginalizálódott, és megszűnt a János Zsigmond által elgondolt független és egységes, a reformáció tanai szerint megújuló erdélyi román püspökség lehetősége is. Mindez, ahogyan Nagy Levente is megjegyzi, Ana Dumitran és Cesare Alzati állításait cáfolva, közvetetten persze a román reformáció esélyeit rontotta. A fejedelem elsődleges célja ugyanakkor nyilván nem ez volt, hanem az erdélyi románság egyházi intézményeinek strukturálása, legfontosabb következménye pedig valóban a két vajdasággal szoros kapcsolatokat kialakító, egyházi életében is megerősödő ortodox egyházszervezet kialakulása lett. Ez utóbbit világosan mutatja a nagyszámú román vonatkozású kiadvány megjelenése Erdélyben 1571 és 1588 között. Báthory a rekatolizációt csak intézményalapításokkal és mecenatúrával, nem pedig politikai intézkedésekkel támogatta, a szerző teljes joggal ezzel magyarázza az uniós kísérletek hiányát a románság között.

A Báthory-korszak bemutatását Nagy Levente a reformációval rokonítható két Coresi-nyomtatvány, az evangélium-magyarázat és a Szászvárosi Ószövetség (Palia) bemutatásával zárja (93–102). Az előbbi egy felekezeti inkább semleges, átmeneti szöveg, amely azonban semmiképpen sem tekinthető „támadásnak” a reformáció ellen, miként azt a román kutatók egy része gondolja. Sokkal markánsabban protestáns jellegű a Mózes első két könyvének román fordítását tartalmazó Palia, amelynek forrása Heltai Gáspár 1551-ben kiadott magyar Ószövetsége volt. Izgalmas kérdés a mecénásod motivációja, ami általában homályban marad, és ez a körülmény számtalan, olykor egészen vad kombinációra csábítja a kutatókat.

Végezetül szellemesnek és logikusnak gondolom Nagy Levente okfejtését a román (‘román’) népnév és a ‘religio romana’ latin kifejezés értelmezésével kapcsolatban (98–102). Az utóbbi esetben meggyőzően cáfolja Ioan-Aurel Pop tézisének, miszerint itt a román vallásról lenne szó, sokkal inkább a görög és római (azaz katolikus) hiten levő románokra utal az 1574. évi püspökönevező oklevél. Ez az inadekvát értelmezés egyébként a moldvai katolikusok etnikai identitásának kérdésében bukkan rendszeresen fel, ahol a román kutatók a római katolikus fordítják előszeretettel román katolikusnak. Az viszont valóban izgalmas kérdés, hogy Báthory hogyan nevezhette ki 1574-ben Kristóf püspököt a római és görög hiten levő románok püspökévé. Pop szerint a görög (‘Graeca’) jelenti a rítust, a római (‘Romana’, azaz szerinte román) pedig a nációt, hiszen a katolikus fejedelem a katolikus vagy unitus románok számára soha nem nevezett volna ki ortodox püspököt. Alexandru Simon és Nagy Levente szerint a Hátszeg, Karánsebes és Lugos környéki katolikus románokról szól az oklevél, Kristóf ezzel az ő püspökük is lett. Nagy úgy látja, hogy Báthory rendelkezése a románok katolizálása vagy uniója irányába tett kísérlet volt (102). Én még ilyen messzire sem mennék a gesztus értelmezésében. Egy működő katolikus hierarchiával rendelkező ország esetében ez az aktus nyilván hallatlan és értelmezhetetlen lett volna a felekezetek Európájában. Erdélyben ugyanakkor 1542 óta nem rezideált katolikus püspök, vagyis a katolikus hívek év-

formation und Humanismus nach Südosteuropa, hrsg. von Georg und Renate Weber, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1985 (Siebenbürgisches Archiv, 19) 215–227. Katolikus szempontú megközelítés: TEMPFLI Imre, *A Báthoryak valláspolitikája*, Bp., Márton Áron Kiadó, 2000 (Studia Theologica Budapestiensia, 25).

tizedek óta nélkülözték a főpásztori gondoskodást, ami az egyházi intézmények széteséséhez vezetett. Báthory tett ugyan kísérleteket az erdélyi püspökség visszaállítására, de nem járt eredménnyel.²³ Ilyen körülmények között a román katolikus kisebbség számára (akár az ortodox többség katolizálásának vagy uniálásának hátsó szándéka nélkül is) sokkal megnyugtatóbb szervezeti és lelkipásztori megoldást jelentett, ha egy ortodox püspök joghatósága alá tartoznak, mintha egyáltalán nincsen és belátható időn belül nem is lesz főpásztoruk. Báthory konszolidációs egyházpolitikájának nyilvánvalóan ez a fajta gondoskodás felelt meg leginkább, különösen egy olyan erdélyi közegben, ahol a román ortodoxok és katolikusok közötti konfliktusok sem voltak jellemzőek, eltérően a balkáni bosnyák katolikusok és szerb ortodoxok közötti súlyos viszályoktól.

Nem kevésbé izgalmas és számos kérdést vet fel a Bethlen Gábor és Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka közötti levélváltást elemző fejezet (105–125). A református Bethlen lényegében nagyon keveset tett a románság reformációja érdekében. Az ő uralkodása alatt kerültek a román reformált gyülekezetek a magyar református püspökök joghatósága alá, amely struktúra a fejedelemség megszűntéig fennmaradt, hiszen a Rákóczi Zsigmond által a reformátussá vált vajdasalvi románok számára engedélyezett püspökválasztásból (1608) minden bizonnyal nem lett semmi. A szerző azt is meggyőzően bizonyítja, hogy a román szerzők mártírológiai diskurzusába illeszkedő bethleni „protestáns Dácia”, azaz a református Erdély égisze alatt egyesülő román vajdaságok terve igencsak messze állt minden történeti realitástól. Bethlen és Lukarisz kapcsolata teljes mértékig illeszkedik a protestáns tábor oldalán a harmincéves háborúba bekapcsolódó fejedelem nagyon széles külpolitikai tájékozódásába, illetve az isztambuli protestáns követekkel szoros kapcsolatokat ápoló, az európai protestáns politikában számontartott pátriárka diplomáciai tevékenységébe. Lukarisz és protestáns levelezőpartnerei nagyon hasonló, olykor még motívumaikban is egyező nagyvü terveket szőttek az Oszmán Birodalom görög és török lakóinak kálvini hitre térítéséről, mint a korszak jezsuita misszionáriusai (pl. a kortárs Bartol Kašić) ugyanezen szakadárók és pogányok katolizálásáról.²⁴

A szerző indokolt gyanúja szerint ebbe a konfesszionális alapokon álló politikai kapcsolatba sehogyan sem illik Lukarisz 1629. szeptember 2-án Bethlenhez intézett levele. Ebben az írásában a pátriárka az erdélyi románok reformációjának legfőbb akadályát az erdélyi és a Kárpátokon túli románság közötti „vérségnek és vonzalomnak” kötelékében látta, ami miatt a moldvai és havasalföldi fejedelmek megakadályozták az egyházi reformtörekvéseket. Nem ismertetem ehelyütt Nagy Levente alapos érvelését, amellyel bizonyítja, hogy ez a levél minden valószínűség szerint Kemény József egy újabb hamisítványa. A román kutatók teljesen félreértették az ordítóan 19. századi okfejtést tartalmazó szöveget, amely sem Bethlen, sem Lukarisz gondolatvilágával nem egyezhetett, és a pátriárka nem értekezhetett a román nemzeti egységről a 17. század elején. A Kemény-féle kollektívban fennmaradt egyetlen eredeti Lukarisz-levélen levő feljegyzés sem bizonyítja, hogy a gyűjtemény egykor több levelet őrzött a pátriárkától a románok reformációjáról, hiszen a 'litterae' a többes szám ellenére egyetlen levelet is jelenthet ('littera' egyes számban betűt, és nem levelet jelent). A véleményem ebben a kérdésben még sarkosabb, mint a szerzőé. Bethlen egészen biztosan nem kért segítséget Lukarisztól a románok reformációjára; gondoljunk csak bele: erre ugyan mi szüksége lett volna, ha valóban lett volna ilyen szándéka? De erre vonatkozó tervéről egyáltalán nem tudunk. Ennek következtében nyilván nem is írt ennek érdekében Lukarisznak, és a pátriárka sem bújt ki a feladat alól ironizálva és a románok nemzeti egységét hangoztatva. A Kemény hami-

²³ Ezekre a kísérletekre lásd: KRUPPA Tamás, *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 14(2002), 39–74.

²⁴ Ez utóbbiakra lásd MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*, I, (1572–1647), Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 26) 177–179.

sításai mögött megbújó személyes érdek és szemlélet, illetve a románsághoz való több mint ellentmondásos viszonya valóban izgalmas kérdéseket vetnek fel, és akárcsak a szerzővel ebben a kérdésben vitakozó Ana Dumitran, én sem igazodok ki rajta, de jobb híján elfogadom Nagy Levente konklúzióját: pszichológiai rejtély, amelyet igazán megérteni valószínűleg sohasem fogunk.

A román egyházzal kapcsolatos 17. századi valláspolitikai alapjai Bethlen Gábor uralkodása idején szilárdultak meg. A román esperességek a magyar református püspökhöz vagy a román ortodox püspökhöz tartoztak, a joghatósági határok meglehetősen képlékenyek voltak. Az ortodox közösségek fegyelmét a különböző görög és szláv forrásokból kompilált szabálygyűjtemények, a pravilák szabályozták, míg a református egyházi vezetés az ortodox esperesekkel és vladikákkal kinevezésük előtt egy szintén egyházfegyelmi tartalmú kötelezvényt, un. „conditiókat” íratott alá. Ezzel ugyan formailag a református püspök joghatósága alá került az ortodox egyház, de ez nem jelentett tényleges beavatkozást és még kevésbé erőszakos térítést a román papok és hívek irányába. Nagy Levente alaposan körüljárja a református–ortodox viszonyrendszer 17. századi alakulását, és ismét bemutatja a román és magyar kutatás ezzel kapcsolatos eltérő álláspontját. Teljesen egyetértek a szerzővel, amikor a fejedelmi valláspolitikai és a református egyházi vezetés irányító és ellenőrző szándékait, vagyis a conditiókat, a vizitációkat, sőt igazából a fogarasi iskolaalapítást is kiemeli az anakronisztikus „nemzeti és vallási elnyomás” narratívából, és visszahelyezi a konfeszionalizációs paradigma társadalmi fegyelmezés kategóriájába. A pravilák, a korabeli missziós és útibeszámlók, illetve a Codex Sturdzanus elemzésével joggal mutat rá arra a tényre, hogy minden állami és egyházi fegyelmezési kísérlet végső soron igen csekély befolyást gyakorolt román közösségek vallási életére, egyébként nyilván függetlenül attól, hogy ezek közvetlenül a református püspök vagy pedig az ortodox vladika alá tartoztak. Ez a tény és a magyar református egyházi vezetés irénizmusa merőben cáfol minden, a román ortodoxok erőszakos kálvinizálására vonatkozó román történetírói konstrukciót (138–168).

A szerző képzettségét és munkásságát tekintve elsősorban irodalomtörténész és filológus, nem meglepő tehát, hogy a kötet gerincét a román filológiai és irodalomtörténeti elemzések alkotják. Történészként és a román filológiában különösen is idegenül mozgó kutatóként nem érzem magam illetékesnek ezen fejezetek egyenletesen elmélyült bírálatában. Ezért az alábbiakban a román reformáció irodalmi emlékeivel kapcsolatban csak néhány, számomra izgalmas összefüggésre utalok. Mindenekelőtt a kultúrák közötti párbeszéd nehézségeit (vagy szinte lehetetlenségét) mutatja be a 17. századi román ortodox–katolikus hitvitairódalom kezdeteit bemutató alfejezet (126–137). A hitvitákról a modern kutatások alapján tudjuk, hogy ez a műfaj nem igazán a másik fél meggyőzését célozta, hanem a saját tábor megerősítésére törekedett.²⁵ Ennek a tételnek a teljesen eltérő teológiai és kulturális valóságban létező református és ortodox hitviták még a katolikus–protestáns vagy protestáns–protestáns hitvitáknál is világosabb bizonyítékát nyújtják. Az orosz antilutheránus vitairat 1640 körüli román fordítása és főleg az erdélyi református kátéval vitakozó, Varlaam moldvai érsek által összeállított polemikus mű nem tanúskodnak a reformáció tanításának mély megértéséről, ez talán nem is volt a szerzők szándéka, hanem csupán ebben a retorikus keretben kívánták híveiket megerősíteni a fenyegetőnek érzett idegen (esetünkben protestáns) veszéllyel szemben, saját világképük összefoglalásával.

Számomra meggyőző Nagy Levente alapos és több szempontú érvelése Csulai Györgynek és gyulafehérvári munkatársainak a román Újszövetség-fordításban való aktív közreműködéséről és a Biblia-fordítás módszeréről (181–205). Az Újszövetség fordításában részt vevő Simion Ștefan püs-

²⁵ Ezt a tételt a magyar kutatásokban egy miskolci konferencia-kötet illusztrálja: „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

pök és a katolikus unió kapcsolatával való találgatásokat (172–174) viszont megalapozatlannak érzem. Az uniós törekvések eltérő nyugati és keleti percepciójának lényege, hogy a latin egyház képviselői teljesen másképpen értelmezték az egyesülési szándékat, mint keleti partnereik, és ezért általában a felekezeti kizárólagosság mentén működő értelmezések sem érvényesek. Az egyesülési ígéreteket tevő papok nagyon gyakran keleti püspökökkel vagy pátriárkákkal szenteltették fel magukat, amiben ők nem láttak ellentmondást, és latin tárgyalópartnereik is elfogadták ezt. Štefan felszentelhette tehát Partenius Pétert Gyulafehérváron, nem valószínű, hogy II. Rákóczi György fejedelem vagy akár Lippay György érsek ezzel különösebben foglalkozott volna, és főleg nem keresnék emögött nagyívű politikai koncepciót. A szentelő püspök uniós hajlandóságára vonatkozó értesülést pedig valószínűleg tényleg Partenius konfabulálásának tekinthetjük.

A dolgozat terjedelmes fejezete foglalkozik a kézirat román énekeskönyvekkel (209–256), a műfaj hat darabját mutatva be. Az összehasonlító vizsgálat erénye nemcsak az, hogy erről a magyar és román szakirodalomban régóta vizsgált forráscsoportról a modern kutatások alapján átfogó képet nyújt, hanem azt is bizonyítja, hogy a 17. század második felében léteztek olyan román gyülekezetek, amelyek valószínűleg magyar származású, de románul is tudó lelképásztoraik vezetésével román nyelvű református szellemiségű istentiszteleteket tartottak. Szintén nagyon érdekes a latin betűs és a magyar helyesírást követő, illetve a cirill betűs román kiadványok összehasonlítása topográfiai, műfaji és mecenatúra-szempontról (253–256). A magyar nyelv hatása a Magyar Királyság végein élő nem magyar nyelvű népek írásbeliségére mindenesetre egy összehasonlító vizsgálatot is megérne, gondoljunk csak a 17–19. századi kaj-horvát irodalom magyaros helyesírású szövegeire.²⁶ A latin eredetre való hivatkozás hiányát a románok között működő református román vagy románul is tudó magyar prédikátorok részéről (256) én nem tartom különösnek. A latin eredet, a rómaiaktól való leszármazás, vagyis tágabban a Rómához kötődés a magyar kálvinizmus (akár magyar, akár román) képviselői részéről teljesen idegen gondolat, hiszen Róma a kor reformátusai számára a pápaság, az Antikrisztus központját jelentette. Ezzel szemben a görögkatolikus román értelmiségnek, akik egy része éppen Rómában végezte tanulmányait, Róma és a latinitás identitásuk egyik legfontosabb igazodási pontja volt. A szerző által jórészt saját korábbi kutatásai alapján alaposan bemutatott, többes identitású Michael Halicius (259–288) nyilván a kivételt jelenti: a hungarus tudatú kálvinista értelmiségi Halicius humanista műveltsége okán határozhatta meg magát 'civis Romanus'-ként.

Az utolsó fejezet (A kálvinista unió kudarcra – a katolikus unió sikere) már átvezeti az olvasót a következő történelmi korszakba, a fejedelemség utolsó és a Habsburg-uralom első évtizedeibe (291–356). Ez a rész nagyon fontos lezárása a dolgozatnak, hiszen a katolikus unió bemutatása kontextualizálja igazán a románok reformációjával kapcsolatban elmondottakat. A két jelenség együttes vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy összefüggésrendszerében látjuk egy többszörös felekezeti határhelyzet működését. Az erdélyi ortodox egyház szűkebben a moldvai és havasalföldi román ortodox egyházszervezet, tágabban az ipeki és a konstantinápolyi pátriárkátus peremvidékén, emellett egy református (Erdélyi Fejedelemség), majd katolikus államvallású (Habsburg Monarchia) országban létezett. Ugyanakkor Erdély a protestantizmus és a római katolicizmus keleti határvidékét is jelentette. Ezek a végvidéki felekezeti kultúrák léptek reakcióba egymással. A meglehetősen képlékeny szervezetű, az egyházi központokkal gyenge kapcsolatban álló ortodox egyházi struktúra törvényszerűen vált függővé előbb a református, majd a katolikus felekezeti intézményrendszerrel. Úgy is fogalmazhatunk, hogy mindkettővel unióra lépett, csakhogy ennek a két egyesülésnek, nem függetlenül a református és a katolikus egyház uniós történelmi tapasztala-

²⁶ Itt csak két klasszikus monográfiára hivatkozom: HADROVICS, László, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Bp., Akadémiai, 1985; NYOMÁRKAY, István, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Bp., Akadémiai, 1989.

tainak különbségeitől, mások voltak az egyházi–gazdasági–társadalmi feltételei és következményei. A református egyház, de lényegében az egész protestantizmus történetében az erdélyi eset az egyetlen olyan precedens, amikor egy reformált egyházszervezet a fennhatósága alá vont egy ortodox egyházat. Bizonyos értelemben az egész román reformáció ennek az egyediségből és tapasztalatlanságból eredő tanácsstalanságnak a története. A 17. századtól lényegében államvallásnak számító református egyház nem tudta pozícióját az európai felekezeti logika szerint kamatoztatni, és ezt a konfesszionális erőtlenséget az erdélyi rendek partikuláris érdekeik miatt tovább gyengítették. Ezzel a rendi szűkkeblűséggel magyarázza a szerző, teljesen jogosan, hogy a reformációhoz való csatlakozás az Erdélyi Fejedelemségben semmilyen gazdasági és társadalmi előnnyel nem járt a román papok és hívek számára, és így tömeges sikert sem érhetett el. Ugyanakkor véleményem szerint ugyancsak a rendi politizálás érdekei és a felekezeti provincializmus okozták 1680-ban az egyházi és politikai téren is nemzetközi terepre kimerészkedő Brankovics II. Száva vladika bukását. Az erdélyi református világrend a filokálvinista Ioan Zoba püspökké választásával állt helyre. Zoba prédikációs kötetében a református hatás körülbelül olyan súlyú és jellegű, mint a román nyomtatványok szókinésében és helyesírásában a magyar nyelvi befolyás: a keleti ortodoxia határvideki egyházának műveltségébe, nyelvébe és tanításába észrevétlenül beszivárogtak azon állam nyelvének és vallásának elemei, amelyben papjai és hívei éltek. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy az erdélyi román ortodox egyház a konfesszionális elhatárolódás nyugat-európai értelmében mégsem számított teljes értékű felekezetnek, amint a román nyelv standardizációja is erősen kezdetleges állapotban volt még ekkor, ahogyan erre a kortársaknak a román nyelv sokféleségére vonatkozó panaszai többször utaltak. A református unió gyengeségével szemben a katolikus uniót nem a helyi hatalom, hanem a Habsburg Birodalom egyházi és világi vezetői és a jezsuita rend vezényelték le, egyrészt évszázados előzmények ismeretében, komoly gyakorlati tapasztalat birtokában, másrészt a helyi rendi-társadalmi szempontoktól teljesen függetlenül. A nagyobb egyház-kormányzati profizmus és a politikai nagyvonalúság, vagyis az unióra lépő papságnak adott, a helyi rendi érdekekkel nem törődő jelentős kiváltságok magyarázzák a két unió sikere közötti óriási különbséget. Így válik érthetővé, hogy a többi balkáni ortodox nemzetből (görögöktől, szerbektől és bolgároktól) eltérően a román nemzeti ideológia számára az unió értékelése miért válhatott pozitívá, a nemzetépítés elősegítőjévé, míg a reformáció emlékezetét a magyarosítás és az elnyomás paradigmájában őrizték meg.

Nagy Levente monográfiája az egész folyamatot a kezdetektől a katolikus unió győzelméig a maga teljességében, számos filológiai elemzéssel alátámasztva, a román történetírás eredményeire mindvégig figyelve és azokat kritikailag szemlélve mutatja be. Csak egyetérthetünk a szerzővel, miszerint nagyon fontos lenne, hogy ez a józan és a nemzetközi kutatásokkal lépést tartó szemlélet bekerülhessen az európai szakirodalomba, és hatékony ellensúlyt képezzen a román nemzeti mártírológikus narratívával szemben. Nagy Levente kötete a magyar reformációtörténet és a magyar-román kapcsolattörténeti kutatás nagyon fontos új eredménye, saját szakterületén belül egyértelműen megkerülhetetlen alapműve. Módszerei, szemléletmódja és új adatai miatt a nemzetközi reformációkutatásban is mértékadó munka, amelynek román és angol fordítása fontos lépés lehetne a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb, a nemzetközi reformációtörténeti kutatások elméleti megközelítéseihez jobban igazodó kép kialakításához az erdélyi románság reformációjáról.